

સાધન પરિમાણમાં ફેરફાર

રૂપરેખા

6.0 ઉદ્દેશ્યો

6.1 પ્રસ્તાવના

6.2 કદ વિકાસનો અર્થ અને નિયમની રજૂઆત

6.2.1 કદ વિકાસના નિયમની ધારણાઓ

6.2.2 કદ વિકાસના નિયમની અનુસૂચિ દ્વારા સમજૂતી

6.2.3 કદ વિકાસના નિયમની આકૃતિ દ્વારા સમજૂતી

6.2.4 ઘટતી પેદાશના કારણો

6.2.5 વધતી પેદાશના કારણો

6.2.6 નિયમનું મહત્વ

6.2.7 નિયમની મર્યાદાઓ

6.3 કદ વિકાસના લાભાલાભ

6.3.1 કદ વિકાસના લાભો

6.3.2 કદ વિકાસના ગેરલાભો

6.4 સારાંશ

- ★ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (જવાબો)
- ★ સંદર્ભ

6.0 ઉદ્દેશ્યો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,

કદ વિકાસનો અર્થ સમજી શકશો.

ઉત્પાદનના વિવિધ તબક્કાઓ અંગે સમજ મેળવી શકશો.

કદ વિકાસના લાભાલાભ શા માટે ઉદ્ભવે તે સમજી શકશો.

6.1 પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થી મિત્રો આપણે જાણીએ છીએ કે, ઉત્પાદન માટે ચાર સાધનો જમીન, શ્રમ, નિયોજક અને મૂડી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ સાધનોમાંથી અમુક સાધનોને સમયના ટૂંકાગાળામાં ફેરફાર કરી શકાય છે. જેને આપણે ઉત્પાદન અસ્થિર સાધનો

તરીકે ઓળખીએ છીએ. જ્યારે અમુક સાધનોને સમયનાં ટૂંકાગાળામાં ફેરફાર કરી શકાતા નથી. જેને આપણે સ્થિર સાધનો તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ સમયનાં લાંબાગાળાએ જમીન સિવાયનાં બધા જ સાધનોમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. આ એકમમાં આપણે સમયનાં ટૂંકાગાળામાં સ્થિર સાધનો સાથે અસ્થિર સાધનોમાં વધારો કરવામાં આવે તેની અસર ઉત્પાદન પર શી પડે છે તેને ઉત્પાદનનાં બિનપ્રમાણસરનાં નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે પેઢી અસ્થિર સાધનોમાં વધારો કરે છે તેના કારણે ઉત્પાદનમાં થતો વધારો વધારે હોય તો તેને આપણે કદ વિકાસના લાભો તરીકે ઓળખીએ છીએ અને જો સાધનો કરતાં ઉત્પાદનમાં વધારો ઓછો હોય તો તેને કદ વિકાસના ગેરલાભ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેને બે દ્રષ્ટિબિંદુએ જોવામાં આવે છે (1) એકમ વિકાસના લાભો (2) કદના લાભો.

આમ પેઢીને કયા કારણોસર લાભ અને કયા કારણોથી ગેરલાભ થાય છે તે તમામ માહિતી આપણે આ એકમમાં મેળવવાની છે.

6.2 બિનપ્રમાણસરના ઉત્પાદનનો નિયમ

(The Law of Variable Proportions)

પરિવર્તનશીલ સાધન પ્રમાણના નિયમને ઘટતી પેદાશના નિયમ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે દા.ત. શ્રમ પરિવર્તનશીલ સાધન હોય અને જમીન સ્થિર હોય ત્યારે શ્રમના પ્રમાણ અને ઉત્પાદન વચ્ચેનો વિધેયાત્મક સંબંધ દર્શાવામાં આવે છે. જ્યારે ઉત્પાદનના અન્ય સાધનો સ્થિર હોય અને એક સાધનમાં વધારો કરવામાં તેની ઉત્પાદન પર થતી અસરને ત્રણ તબક્કામાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ તબક્કો : જે દરે પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો કરવામાં આવે તેના કરતા ઉત્પાદન દરમાં થતો વધારો વધારે, હોય તેને આપણે વધતી પેદાશ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

બીજો તબક્કો : જે દર પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો કરવામાં આવે તે જ દર ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે. તેને આપણે સ્થિર પેદાશ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

ત્રીજો તબક્કો : જે દર પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો કરવામાં તેના કરતા ઉત્પાદનમાં થતો વધારો ઓછો હોય તેને ઘટતી પેદાશ તરીકે ઓળખાય છે.

માર્શલ આ નિયમની રજૂઆત ખેતીક્ષેત્રનાં સંદર્ભમાં કરી છે. “ઉત્પાદનપદ્ધતિ સ્થિર હોય તો એક ચોક્કસ આકારના ખેતરમાં શ્રમ અથવા મૂડી એકમોમાં જેમ વધારેને વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવે તેમ અમુક સમય બાદ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે.”

સેમ્યુલસનના શબ્દોમાં “ટેકનોલોજી યથાવત હોય ત્યારે સ્થિર સાધનોમાં સંદર્ભમાં અસ્થિર સાધના એકમો વધારવામાં આવે તેમ ઉત્પાદન વધે છે, પણ અમુક બિંદુ પછી વધારાનું ઉત્પાદન ઘટે છે.”

6.2.1 નિયમની ધારણાઓ :

1. ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવો જોઈએ નહિ.
2. ઉત્પાદનનાં અસ્થિર સાધનના બધા એકમો સમાનગુણી હોવા જોઈએ. શ્રમ જો અસ્થિર સાધન હોય તો શ્રમનાં બધા એકમોની કાર્યશક્તિ સરખી હોવી જોઈએ.
3. સાધન સંયોજન પરિવર્તનશ્રમ હોવું જોઈએ.

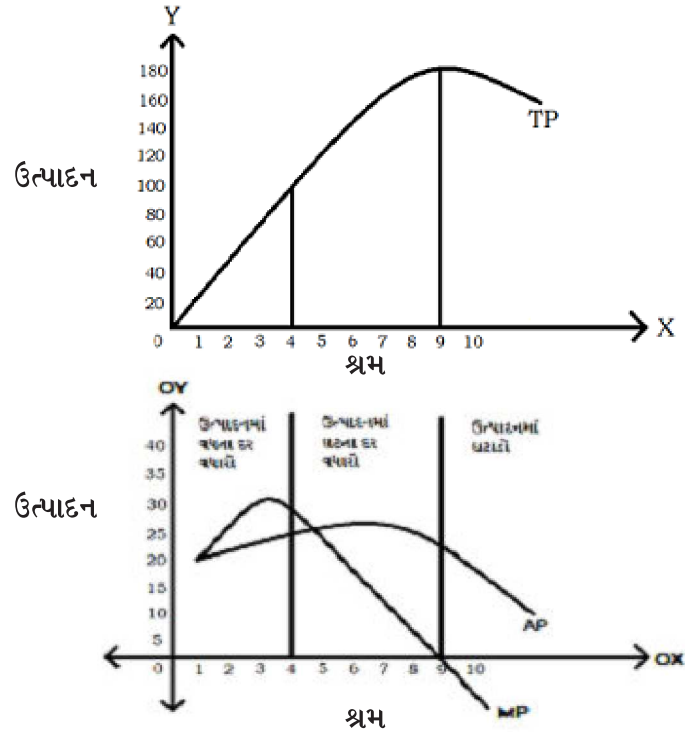
4. ઉત્પાદનમાં ટેકનોલોજીકલ કોઈ પરિવર્તન થતું નથી.

6.2.2 ઉત્પાદનો નિયમની અનુસૂચિ દ્વારા રજૂઆત :

ઉત્પાદના અસ્થિર સાધનો (શ્રમના એકમો)	કુલ ઉત્પાદન	સરેરાશ ઉત્પાદન	સીમાંત ઉત્પાદન
1	20	20.0	20
2	44	22.0	24
3	72	24.0	28
4	104	26.0	32
5	132	26.4	28
6	152	25.3	20
7	164	23.4	12
8	170	21.3	06
9	170	18.8	00
10	166	16.6	-4

સિવાય ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ઉત્પાદનના શ્રમના તમામ સાધનો સ્થિર છે. જ્યારે શ્રમ એ ઉત્પાદન ઉત્પાદનનું પરિવર્તનશીલ સાધન છે. શ્રમિકની 1 સંખ્યાથી ક્રમસઃ વધારો કરવામાં આવે છે. (1) કોષ્ટકમાં શ્રમિકના 4 એકમ સુધી સીમાંત ઉત્પાદન વધે અને ત્યાર બાદ તેમાં ઘટાડો થાય છે તેને આપણે વધતી પેદાશ તરીકે ઓળખીએ છીએ. કારણ કે શ્રમિકના એકમા થતો વધારો કરતા ઉત્પાદનમાં થતો વધારાનો દર વધારે છે. પરંતુ કુલ ઉત્પાદન અને સરેરાશ ઉત્પાદન હજુ પણ વધતા જોવા મળે છે. કુલ ઉત્પાદન શ્રમિકના 8 (આઠમાં) એકમે મહત્તમ થતું જોવા મળે છે. (2) જ્યારે શ્રમિકની સંખ્યા 8 થી વધારીને 9 કરવામાં આવે ત્યારે સીમાંત ઉત્પાદન શૂન્ય જોવા મળે છે અને કુલ ઉત્પાદનમાં પણ ફેરફાર થતો નથી. પરંતુ ઉત્પાદન ખર્ચમાં 9 શ્રમિકનું ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને આપણે ઘટતી પેદાશના નિયમ તરીકે ઓળખીએ છીએ. હજુ પણ જો શ્રમિક એકમોમાં વધારો કરવામાં આવે તો સીમાંત ઉત્પાદન ત્રણ અને કુલ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી મિત્રો બુદ્ધિ પૂર્વકનાં વર્તનો કરતો ઉત્પાદક હંમેશા શ્રમિકનાં આઠમાં, નવમાં એકમ સુધી ઉત્પાદન કરશે, કારણ કે આઠમાં એકમ પછી માત્ર ઉત્પાદનમાં ખર્ચ વધે છે, ઉત્પાદન નહીં.

6.2.3 આકૃતિ દ્વારા સમજૂતિ :

ઉપરોક્ત આકૃતિમાં OX ધરી પર શ્રમના એકમો અને OY ધરી પર ઉત્પાદન દર્શાવવામાં આવેલ છે. જ્યારે TP સરેરાશ ઉત્પાદન અને MP સીમાંત ઉત્પાદન દર્શાવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સીમાંત ઉત્પાદન શરૂઆતમાં વધે છે અને અમુક સીમા બાદ તે ઘટે છે અને બાદમાં ઋણ થાય છે. જ્યારે સીમાંત ઉત્પાદન વધે છે ત્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન પણ વધે છે. પરંતુ સરેરાશ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિદર સીમાંત ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ દરથી હંમેશા ઓછો હોય છે. જ્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન મહત્તમ થાય તે બિંદુ સીમાંત ઉત્પાદન રેખા કાઢી છે. સીમાંત ઉત્પાદન સતત ઘટતા શૂન્ય અને ઋણ પણ થાય છે.

સીમાંત ઉત્પાદન મહત્તમ : જ્યારે સીમાંત ઉત્પાદન મહત્તમ થાય ત્યાં સુધી કુલ ઉત્પાદન વધતા દરે વધે છે. આકૃતિમાં શ્રમિકના ચોથા એકમ સુધી આપણને વધતી પેદાશ જોવા મળે છે.

સીમાંત ઉત્પાદન શૂન્ય : જ્યાં સીમાંત ઉત્પાદન મહત્તમ થાય ત્યાં વધતી પેદાશનો તબક્કો પૂરો થાય છે. ત્યાર બાદ સીમાંત ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. પરંતુ કુલ ઉત્પાદન ઘટતા દરે વધતું જોવા મળે છે. આકૃતિમાં આ સ્થિતિ ચોથા એકમથી નવમાં એકમ સુધી જોવા મળે છે. જ્યારે સીમાંત ઉત્પાદન શૂન્ય થાય ત્યારે કુલ ઉત્પાદન મહત્તમ થાય છે. દરેક તર્કબદ્ધ ઉત્પાદક આ તબક્કા સુધી ઉત્પાદન કરે છે.

સીમાંત ઉત્પાદન ઋણ : આકૃતિ અને અનુસૂચિમાં સીમાંત ઉત્પાદન નવમાં એકમ બાદ ઋણ થતું જોવા મળે છે અને કુલ ઉત્પાદનમાં પણ ઘટાડો થાય છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે સીમાંત ઉત્પાદન ઋણ થાય ત્યારે કુલ ઉત્પાદન ઘટે છે અને ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે. તેથી કોઈ પણ ઉત્પાદક આ તબક્કામાં ઉત્પાદન કરવા ઈચ્છતો નથી.

આમ ઘટતી પેદાશના નિયમમાં શરૂઆતના તબક્કામાં સ્થિર સાધનો વિપુલતાના કારણે જેમ અસ્થિર સાધનો વધે તેમ ઉત્પાદન અમુક હદ સુધી વધે છે.

જ્યારે સ્થિર સાધનોની સરખામણીએ અસ્થિર સાધનોની વિપુલતા વધે છે ત્યારે તેની કાર્યક્ષમતા ઉપયોગ થતો નથી તેના કારણે ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. આમ દરેક ઉત્પાદક સ્થિર અને અસ્થિર સાધનોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરી મહત્તમ ઉત્પાદન કરવા ઈચ્છે છે.

6.2.4 ઘટતી પેદાશના કારણો :

આપણે જાણીએ છીએ કે સ્થિર સાધનોની સાથે જેમ અસ્થિર સાધનોનું પ્રમાણ વધારતા જઈએ તેમ અમુક સમય બાદ કુલ ઉત્પાદનમાં અને સીમાંત ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. આવું કેમ બને છે તેના વિવિધ કારણો છે.

(1) ઉત્પાદનનાં સાધનો વચ્ચે અપૂર્ણ અવેજી :

ઉત્પાદનમાં બે પ્રકારના સાધનો હોય છે. સ્થિર સાધનો અને અસ્થિર સાધનો. આ બન્ને પ્રકારના સાધનો અમુક પ્રમાણમાં એકના બદલામાં બીજાનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેને અવેજી સાધનો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સાધનો વચ્ચે થતી અવેજી અપૂર્ણ હોય છે. એટલે કે જમીનનાં બદલામાં સર્પૂણ મૂડી કે શ્રમને વાપરી શકતા નથી. જો આ સાધનો વચ્ચે સંપૂર્ણ અવેજી શક્ય હોત તો આપણે એક કુંડામાં પણ આખી દુનિયાને થાય એટલું અનાજ ઉત્પાદન કરી શકત પણ બન્ને સાધનો વચ્ચેની અવેજી અપૂર્ણ છે. જેથી ઘટતી પેદાશ જોવા મળે છે.

(2) અસ્થિર સાધનોની વિપુલતા :

સ્થિર સાધનોની સરખામણીએ અસ્થિર સાધનોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે એટલે અસ્થિર સાધનોનો પૂરો ઉપયોગ થતો નથી. એક કહેવત પ્રમાણે જાજા રસોઈયા રસોઈ બગાડે તેમ સ્થિર સાધન સાથે અસ્થિર સાધનોની વિપુલતાને લઈને ઘટતી પેદાશ જોવા મળે છે.

6.2.5 વધતી પેદાશના કારણો :

(1) સ્થિર સાધનોનો અલ્પ ઉપયોગ :

ઉત્પાદનનાં પ્રારંભિક તબક્કામાં સ્થિર સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ થતો નથી, તેથી તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવા માટે પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો કરવો પડે છે. જેમ જેમ પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો થાય છે તેમ અમુક બિંદુ સુધી સીમાંત ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે. દા.ત. એક કાપડની મીલનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવા ૫ શ્રમિકોની જરૂરિયાત હોય પરંતુ તે માત્ર એક અથવા બે શ્રમિકોથી ચાલતી હોય તો તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ થતો નથી. તે કિસ્સામાં જો શ્રમિકનો વધારો કરવામાં આવે તો સીમાંત ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે.

(2) કાર્યકુશળતામાં વધારો (શ્રમ વિભાજન) :

એડમ સ્મિથ, માર્શલ અને રોબિન્સ વગેરે માને છે કે, ઉત્પાદનમાં પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો થતા સાધનની કાર્યકુશળતામાં વધારો થાય છે. જેનું કારણ વિશિષ્ટીકરણ અને શ્રમવિભાજનની સંભાવના વધે છે. જેનાથી ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે. રોબિન્સના શબ્દોમાં ઉત્પાદન સાધન એક જ કામ કરે તો ટ્રેનિંગ, સમય, ઓઝાર વગેરેની ઘણી બચત થાય છે, જેના કારણે વધતી પેદાશ જોવા મળે છે.

(3) સાધનોનો યોગ્ય સમન્વય :

સ્થિર સાધનો ઈષ્ટ ઉપયોગ કરવા માટે થઈને પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો

કરવો પડે છે. જ્યાં બન્ને સાધનો યોગ્ય સમન્વય કરી કુલ ઉત્પાદનના મહત્તમ બનાવી શકાય છે. જો આ સમન્વય અયોગ્ય હોય તો ઉત્પાદન વધારી શકાતું નથી. સાધનોનું પ્રમાણ સતત વધતા સ્થિર સાધનો પર અસ્થિર સાધનોનો બોજો વધે છે. જે ઘટતી પેદાશમાં પરીણમે છે.

આમ ઘટતી પેદાશ માટે ઉપરોક્ત કારણે સમયનાં ટૂંકા ગાળા માટે જવાબદાર ગણી શકાય.

6.2.6 નિયમનું મહત્વ :

(1) ઘટતી પેદાશના નિયમ ત્રણ તબક્કા થી સમતોલ છે મહત્તમ નફાનો હેતુ ધરાવતો ઉત્પાદક પ્રથમ તબક્કામાં અને ત્રીજા તબક્કામાં ઉત્પાદન કરતો નથી. કારણ કે પ્રથમ તબક્કામાં સ્થિર સાધનોમાં સંપૂર્ણ ઉપયોગ થાય છે અને ત્રીજા તબક્કામાં અસ્થિર સાધનોનો અપૂર્ણ ઉપયોગ થાય છે. જેથી મહત્તમ ઉત્પાદન મેળવી શકાતું નથી. આ નિયમ ઉત્પાદકને મહત્તમ નફો મેળવવા, ઈષ્ટ સાધન સંયોજન પ્રમાણ દર્શાવે છે. ઉત્પાદકને મહત્તમ નફો કેવી રીતે મેળવી શકાય તેનું માર્ગદર્શન કરે છે.

(2) માલ્યસ દ્વારા આપવામાં આવેલો વસ્તી સિદ્ધાંત પણ આ નિયમને આભારી છે.

6.2.7 નિયમની મર્યાદાઓ :

માર્શલ એવું માને છે કે, ઘટતી પેદાશનો નિયમ માત્ર કૃષિક્ષેત્રને જ લાગુ પડે છે. કારણ કે કૃષિક્ષેત્રમાં કુદરતી સાધનોનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. જેનું પ્રમાણ વધારી શકાતું નથી. આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર માર્શલ આ વિધાન સાથે સહમતી ધરાવતા નથી તેમના મત અનુસાર ઉત્પાદનનાં બધા જ ક્ષેત્રમાં ઘટતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે છે. તેનું કારણ બન્ને પ્રકારના સાધનોનું સાધન સંયોજનનું પ્રમાણ અયોગ્ય હોય છે. જેના કારણે બધા જ ક્ષેત્રમાં ઘટતી પેદાશ જોવા મળે છે.

6.3 કદ વિકાસના લાભાલાભ (Economies and Diseconomies of Scale)

વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમને ક્યારેક એવો પ્રશ્ન થયો હશે કે બધી જ પેઢીઓ મોટી કેમ નથી હોતી? કેટલીક પેઢીઓ નાના પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરે છે તો કેટલીક પેઢીઓ બહુ મોટાપાયે ઉત્પાદન કરે છે! જેમ કે કોઈ સ્ટ્રીટ ફૂડ. એટલે કે નાસ્તાની એક લારી ઉપર જ ફાસ્ટ ફૂડનું વેચાણ કરે છે તો કોઈ આખી ફૂડ ચેઈન ધરાવે; જેમ કે ઓનેસ્ટ, મેકડોનાલ્ડ વગેરે. આનું કારણ એ છે કે જો ઉત્પાદન અમુક તબક્કા પછી પણ વધારવાનું ચાલુ રાખવામાં આવે એટલે કે ઉત્પાદન સતત વધારવામાં આવે તો ખર્ચનાં પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધવાનો દર ઓછો હોય છે, બીજાં શબ્દોમાં તેટલું જ ઉત્પાદન મેળવવા માટે વધુ ખર્ચ કરવો પડે છે, આથી પેઢીઓ એક નિશ્ચિત બિંદુએ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ નક્કી કરીને સ્થિત થાય છે.

તમે જોયું કે જ્યારે કોઈ પેઢી ઉત્પાદન શરૂ કરે છે ત્યારે શરૂઆતના સમયગાળામાં જેમ જેમ ઉત્પાદન વધે છે તેમ તેમ ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે છે, પછી થોડા સમય પછી એવો તબક્કો આવે છે કે રોકાણ કરવાનાં એકમો (શ્રમિકો/મૂડી) વધારવાથી ઉત્પાદન સ્થિર દરે વધે છે અને તે પછીના તબક્કે ઉત્પાદન વધે તો છે પણ ઘટતા દરે વધે છે...! તમે જોયું હશે કે આ રીતે ઉત્પાદનની રેખા ઉંધા U આકારની બને છે. જે વચ્ચેના ભાગમાં થોડી સપાટ પણ હોય છે.

આવું કેમ બને છે ? વિદ્યાર્થી મિત્રો આપણે એક વાત અહીં ધ્યાનથી જોવાની છે કે, ઉત્પાદન તો સતત વધે છે પણ તે વધવાનો દર બદલાય છે; એટલે કે પહેલા પેઢી ઉત્પાદન વધારે ત્યારે વધતા દરે ઉત્પાદન વધે છે પછી સ્થિર દરે ઉત્પાદન વધે છે અને તે પછી ઘટતા દરે ઉત્પાદન વધે છે. કોઈપણ પેઢી જ્યારે તેનું રોકાણ વધારીને પેઢીમાં ઉત્પાદન વધારે છે ત્યારે તેને પેઢીએ કદ વધાર્યું તેમ કહેવાય. આમ, પેઢી કદનો વિસ્તાર કરે ત્યારે ઉત્પાદનમાં થતો વધારાનો દર વધુ સ્થિર અને તે પછી ઘટતો હોય છે. આવો, આપણે જોઈએ કે કયાં કારણોથી શરૂઆતમાં ઉત્પાદન ખર્ચ ઓછો આવે છે અને તે પછી ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે — આ રીતે ઉત્પાદન ખર્ચમાં થતા ઘટાડાને કદ વિસ્તારના લાભ કે કરકસર કહેવાય છે અને વધતા ખર્ચને કદ વિસ્તારના ગેરલાભ કહેવાય છે.

કદમાપની અસરો (કદ વિસ્તારના લાભાલાભ) :

પેઢી જ્યારે ઉત્પાદન કરે છે ત્યારે તેના ઉત્પાદન, વેચાણ, સાધનોની કિંમત, વસ્તુની કિંમત વગેરે ઉપર કેટલાંક પરિબલો અસર કરે છે. આ પરિબલો આંતરિક અને બાહ્ય બંને હોય છે. આંતરિક પરિબલો પેઢીનાં નિયંત્રણમાં હોય છે. શ્રમિકોની સંખ્યા, પેઢીનું કદ, સ્થિર મૂડીનું કદ, નિયોજન ક્ષમતા, ઔદ્યોગિક મજૂર સંબંધો વગેરે આંતરિક પરિબલો છે; જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સ્થિતિ, સરકારની કરવેરા, ઔદ્યોગિક વગેરે નીતિ, પ્રજાની માંગ અને વસ્તુની પસંદગી વગેરે બાહ્ય પરિબલો છે. આ બાહ્ય પરિબલો પેઢીના અંકુશ હેઠળ હોતા નથી એટલે તેમાં ફેરફાર કરી શકતી નથી. આ બંને પ્રકારના પરિબલોથી પેઢીને ક્યારેક લાભ પણ થાય છે એટલે કે પેઢીના કદનો વિસ્તાર કરવાથી લાભ થાય છે. તો કેટલીક વખત નુકસાન પણ જાય છે. આ પરિબલોને આપણે હવે વિસ્તારથી સમજીએ...

કદ વિકાસના આંતરિક લાભો અને ગેરલાભો :

(1) આર્થિક અથવા વ્યાપારિક લાભો અને ગેરલાભો:

જ્યારે કોઈ પેઢી ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારે છે ત્યારે તેણે કાચો માલ, શ્રમિકો, મશીનરી વગેરે પણ વધુ પ્રમાણમાં ખરીદવાં પડે છે. આમ થવાથી પેઢીને મોટા પાયા ઉપરની ખરીદી કરવાના લાભ મળે છે તથા જથ્થામાં ખરીદી થતી હોવાથી ઓછા ખર્ચે કાચો માલ, મશીનરી વગેરે મળે છે. આમ, પેઢીને જથ્થાબંધ ખરીદીના લાભ મળે છે. વસ્તુના ઉત્પાદન અને વેચાણમાં પણ લાભ થાય છે, જેમ કે કાયમી રોકાણેલા કર્મચારીઓ સાધનોના અભાવે જો તેમની પૂર્ણ ક્ષમતાથી કાર્ય ન કરતા હોય તો વધારે સાધનો રોકવાથી તેઓ પૂર્ણ ક્ષમતાથી કામ કરે છે. તેવી જ રીતે મોટી પેઢીઓ મૂળ ઉત્પાદનની સાથે ઉપ-ઉત્પાદનો પણ વેચી શકે છે જે નાની પેઢીઓ માટે કદાચ શક્ય ન બનતું હોય. જેમ કે માખણ બનાવતી પેઢી માટે છાશનું ઉત્પાદન સાથે જ થતું હોય તો છાશ એ ઉપ-ઉત્પાદન (by product) છે, તેવી જ રીતે પેટ્રોલ રીફાઈનરીમાં ગેસોલીન ઉપ-ઉત્પાદન છે. આ પ્રકારના ઉપઉત્પાદનોનું પણ વેચાણ પેઢીને વધારાની આવક મેળવી આપે છે જે નાની પેઢીઓ માટે ક્યારેક એટલું ફાયદાકારક નથી હોતું. મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરવાથી શ્રમવિભાજન પણ કરી શકાય છે જે વિશેષીકરણના લાભો આપે છે.

જો કે આ રીતે ઉત્પાદન અને વેચાણનું પ્રમાણ વધે તો તેનાથી થતા નફાથી આકર્ષાઈને અન્ય પેઢીઓ પણ બજારમાં પ્રવેશ કરતી હોવાથી સ્પર્ધાનું પ્રમાણ વધે છે. જાહેરાતો પાછળનો ખર્ચ, કુશળ અને તાલીમ પામેલા શ્રમિકો મેળવવાનો ખર્ચ એમ જુદાજુદા ખર્ચમાં વધારો થાય છે. ઉત્પાદન વધવાથી કાચો માલ સ્થાનિક અથવા નજીકનાં બજારોમાંથી ન મળે તો દૂરનાં બજારોમાંથી મંગાવવાનો ખર્ચ વધે છે આમ

આંતરિક આર્થિક અને વ્યાપારિક ગેરલાભો થાય છે.

(2) નાણાકિય લાભો અને ગેરલાભો :

જ્યારે કોઈ મોટા કદની પેઢી મોટા પાયા ઉપર રોકાણ કરવા ઈચ્છે છે ત્યારે શેર કે ડિબેન્ચર બાર પાડીને જાહેર જનતા પાસેથી પણ મૂડી એકઠી કરી શકે છે, પણ જો નાની પેઢી હોય તો આ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણા મેળવવા તેના માટે મુશ્કેલ બને છે, જેમ કે રિલાયન્સ, અદાણી, વિપ્રો જેવી પેઢીઓ માટે મોટા પાયા ઉપર મૂડીરોકાણ મેળવવું પ્રમાણમાં સરળ બને છે, બેંકો પણ તેમને જામીનગીરીઓના આધારે મોટી લોન આપી શકે છે. પરંતુ જો આ રીતે બાહ્ય મૂડી વધુ રોકવામાં આવે તો એક મર્યાદા પછી તેને પુનઃ વ્યાજ સાથે ચૂકવવાનો ખર્ચ વધે છે જે ગેરલાભ કહી શકાય.

(3) જોખમ ઉઠાવવાની ક્ષમતાના લાભો અને ગેરલાભો :

સામાન્ય રીતે મોટી પેઢીઓ કોઈ એક જ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવાને બદલે જુદીજુદી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે, ઉદાહરણ તરીકે ગોદરેજ. વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમે વિચારો કે ગોદરેજ કંપની કઈકઈ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે ? — તેવી જ રીતે ટાટા, રિલાયન્સ વગેરે જેવી મોટી પેઢીઓ તેમના ઉત્પાદન, વેચાણનું જોખમ જુદીજુદી વસ્તુઓ વચ્ચે વહેંચી શકે છે, જેથી ખોટ પણ વહેંચાઈ જાય છે, કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદન કે વેચાણમાં ખોટ જાય તો અન્ય વસ્તુનાં ઉત્પાદન અને વેચાણથી તે સરભર થઈ શકે છે. આ રીતે કરવું નાની પેઢીઓ માટે શક્ય નથી. નાની પેઢીઓ ઘણી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન એક સાથે કરી શકતી નથી.

જો કે મોટી પેઢીઓ પણ આ રીતે મોટા પાયા ઉપર અને ઘણી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી હોવાથી, ખોટનો સામનો કરતી હોય છે. જુદીજુદી વસ્તુઓનાં ઉત્પાદન માટે જુદાજુદા ઠેકાણે પેઢી કે કારખાનાઓ આવેલા હોય છે, તે બધાની દેખરેખ, કુશળ તાલીમ પામેલા મેનેજરોની નિમણૂક, ઔદ્યોગિક સંબંધોની સમસ્યા વગેરેથી ગેરલાભો થાય છે.

(4) ટેકનિકલ લાભો અને ગેરલાભો :

મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરવાથી કે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારતાં જવાથી સ્થિર મૂડીનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકાય છે, જેમ કે એક ટ્રેક્ટર મોટાં ખેતરમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે કે એક કુશળ મેનેજરની ક્ષમતાનો પૂર્ણ ઉપયોગ થાય તો ઉત્પાદન ખર્ચ નથી વધતો પરંતુ ઉત્પાદન, વેચાણ અને તે રીતે નફો વધે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક રેલવે ટ્રેક તૈયાર કરવામાં આવે તેના ઉપર આખા દિવસમાં માત્ર એક જ ટ્રેનપસાર થતી હોય તેને બદલે વધુ ટ્રેન પસાર થાય, એક જ ટ્રેનમાં વધારે વેગન/કન્ટેનર જોડવામાં આવે તો તેનાથી વધારે ખર્ચ કર્યા વિના જ ઉત્પાદન, પરિવહન અને વેચાણ આવક વધે છે.

જો કે એક મર્યાદા પછી પણ જો ઉત્પાદન વધારવામાં આવે તો સ્થિર મૂડી પણ ઓછી પડવાથી તેટલા જ ખર્ચે ઉત્પાદન વધારી શકાતું નથી. જેમ કે કોઈ મેનેજર ૮ કલાક સારી રીતે કામ કરી શકે અને તેને પ્રોત્સાહન આપીને દસ કલાક કામ લઈ શકાય પરંતુ તેનાથી પણ વધારે કામ કરે તો તે મેનેજર કે શ્રમિકની કાર્યક્ષમતા અને કામની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થશે. તેવી જ રીતે કોઈ રેલવે ટ્રેક ઉપરથી સતત ટ્રેન પસાર થતી હોય તો આસપાસના અન્ય વાહનોના ટ્રાફિકને તેટલો સમય થોભી જવું પડે તેથી તેટલા

પ્રમાણમાં અન્ય લોકોના સમયનો દુર્વ્યય થાય. આમ, મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનમાં પેઢીની જુદીજુદી કામગીરીઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખવાનું પણ મુશ્કેલ બને છે.

(5) સંચાલકીય લાભો અને ગેરલાભો :

ઉત્પાદન વધારવાથી અને મોટા પાયા ઉપર કરવાથી વિશેષીકરણના લાભો મેળવી શકાય છે જેમ કે વેચાણ માટેની દેખરેખ સેલ્સ મેનેજર રાખે છે, ઉત્પાદનની દેખરેખ પ્રોડક્શન મેનેજર રાખે છે, આગળ જતાં જો વધારે વેચાણ થાય તો સેલ્સ, જાહેરાત અને કસ્ટમર સર્વિસના મેનેજર પણ અલગ રાખી શકાય છે. તેવીજ રીતે મોટી પેઢીઓ કુશળ શ્રમિકોને વધારે પગાર આપીને પોતાની પેઢીમાં નિમણૂંક આપી શકે છે.

જો કે એક મર્યાદા પછી જો ઉત્પાદન અને વેચાણનો વિસ્તાર કરવામાં આવે તો બધા વિભાગો વચ્ચે સંકલન કરવું મુશ્કેલ બને છે અને સંચાલકીય મર્યાદાઓ શરૂ થાય છે. જુદાજુદા વિભાગો વચ્ચે કોમ્યુનિકેશન, રેડટેપીઝમ વગેરે પ્રશ્નો ઉભા થાય છે જે ગ્રાહકોને સંતોષ આપવામાં ઓછા પડતા હોવાથી વેચાણ ઘટી શકે છે અથવા ઉત્પાદન અને ઉત્પાદન ક્ષમતા ઘટે છે આમ પેઢીને નુકસાન થઈ શકે છે.

કદવિસ્તારના બાહ્ય લાભો અને ગેરલાભો :

શ્રમ વિભાજન અને વિશેષીકરણ, મોટાં યંત્રોનો ઉપયોગ વગેરે કારણોથી જે લાભો થાય છે તે આંતરિક લાભો ગણવામાં આવે છે. આ લાભોને એટલા માટે આંતરિક કહેવાય છે કે તેમાં પેઢીના પોતાના પ્રયત્નો અને મહેનતની અસર થાય છે. આ ઉપરાંત પેઢીને કેટલાક બાહ્ય પરિબળો પણ અસર કરે છે જેના ઉપર પેઢીનું નિયંત્રણ હોતું નથી. આવાં બાહ્ય પરિબળોથી પેઢીને લાભ અને ગેરલાભ બન્ને થાય છે અને તે પણ પેઢી માટે એટલાં જ મહત્વના અને અસરકારક હોય છે. આ પરિબળો એટલા માટે બાહ્ય કહેવાય છે. કારણ કે તે પેઢીની પોતાની પરિસ્થિતિને કારણે ઉત્પન્ન થયેલાં હોતાં નથી. આ પ્રકારનાં કેટલાંક પરિબળો અને તેની અસરો વિષે હવે આપણે સમજીએ.

1. સસ્તો કાચો માલ અને મૂડીસાધનોની પ્રાપ્તિ :

પેઢીનો વિસ્તાર થતાં કાચો માલ દૂરનાં સ્થળેથી કે વધુ કિંમતે મંગાવવો પડે છે. પરંતુ જો કાચા માલનું કોઈ નવું સ્થળ મળી જાય, જેમ કે કોઈ નવી જગ્યાએ ઉત્પન્ન થવાથી ખનીજનો વધુ જથ્થો મળી આવે તો પેઢી માટે તે કાચા માલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવું સસ્તું પડે તેનાથી ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો થાય કે ગુણવત્તામાં સુધારો થાય. તમે જોઈ શકો છો કે ખનીજનો નવો જથ્થો મળવો એ પેઢીના પ્રયત્નોનું પરિણામ નથી પરંતુ તે બહારનું છે આમ બાહ્ય પરિબળથી પેઢીને લાભ થતો દેખાઈ રહ્યો છે.

2. ટેકનોલોજીકલ બાહ્ય લાભો :

જ્યારે કોઈ પેઢીનું તેનું કદ વિસ્તરે છે ત્યારે તેને વધારે ટેકનોલોજીકલ અનુભવોને કારણે વધારે સારી મશીનરી તૈયાર કરવા અને ઉપયોગ કરવાની તક મળે છે, તેનાથી ઉત્પાદન વધુ અને ગુણવત્તાવાળું મળે છે.

3. તાલીમ પામેલા કુશળ શ્રમિકોનો વિકાસ :

જ્યારે કોઈ પેઢી તેનું ઉત્પાદન અને વિસ્તાર વધારે છે ત્યારે તે વિસ્તારના શ્રમિકો

તેમને વધુ કુશળ બનાવે છે, જુદીજુદી ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓનો અનુભવ મેળવે છે, પરિણામે તે ઉદ્યોગનો વિકાસ જે તે વિસ્તારના શ્રમિકોની કુશળતા વધારવા માટેનું પરિબળ બને છે. આમ, અહીં કોઈ એક ઉદ્યોગના વિકાસથી તેની આસપાસના વિસ્તારને પણ કુશળ શ્રમિકોનો લાભ મળે છે. આ લાભ માત્ર જે તે પેઢી પૂરતો જ મર્યાદિત ન રહેતાં અન્ય પેઢીઓને પણ મળે છે. જેમ કે મુંબઈમાં ફિલ્મ ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા વિવિધ કલાકારોની પ્રાપ્તિ, બેંગ્લોરમાં સોફ્ટવેર એન્જનીયરોની પ્રાપ્તિ વગેરે કહી શકાય. કોઈ ફિલ્મ બનાવવા ઈચ્છે તો તેને દિલ્હી, પંજાબ કે દેશના અન્ય વિસ્તારો કરતાં મુંબઈમાં ટેકનિકલ તથા અન્ય કલાકારો સંબંધી કામ કરનારા આસાનીથી મળી રહે છે.

4. સહાયક ઉદ્યોગોનો વિકાસ :

જ્યારે કોઈ વિસ્તારમાં કોઈ આર્થિક પ્રવૃત્તિ મોટા પાયા ઉપર વિકાસ પામે છે ત્યારે માત્ર તે જ ઉદ્યોગનો નહીં પણ તેના સહાયક ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વિસ્તારમાં ધારો કે ખનીજનો મોટો જથ્થો મળી આવે તો તેની સાથે ઘણી સહાયક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પણ વિકસે છે. જેમ કે કચ્છમાંથી ખનીજ કોલસો મળી આવેલો હતો ત્યારે પરિવહનનો ટ્રક ટ્રાન્સપોર્ટનો ઉદ્યોગ, ગેરેજ, હાઈવે હોટેલ્સ વગેરે અનેક સહાયક ઉદ્યોગો પણ વિકસ્યા હતા. આમ તે વિસ્તારનો આર્થિક વિકાસ થાય છે.

5. પરિવહન અને બજાર અંગેની વધુ સારી સેવાઓ મળવી :

ઉપરના મુદ્દા 3 અને 4 માં આપેલાં ઉદાહરણો જુઓ, આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે કોઈ પેઢી જ્યારે નવી આર્થિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા ઈચ્છે તો તે ત્યાં કરશે કે જ્યાં પરિવહન, તાલીમ પામેલા શ્રમિકો અને બજાર અંગેની અન્ય સુવિધાઓ આસાનાથી મળી રહે. અહીં આપણે ઉદાહરણ શ્રમિકોની દ્રષ્ટિએ પણ લઈ શકીએ કે જો કોઈ વ્યક્તિને ફિલ્મ કે ટીવી સીરીયલ સંબંધી કામ કરવું હોય તો તે મુંબઈમાં વસવાટ કરવાનું પસંદ કરશે, તેવી જ રીતે સોફ્ટવેર એન્જિનિયર બેંગ્લોરમાં વસવાટ કરવાનું પસંદ કરશે જેથી તેઓને પણ તેમની કુશળતા પ્રમાણેનું કામ આસાનીથી મળી રહે. એટલે એક જ સ્થળે કોઈ પેઢીને અને તે પેઢીનાં સાધનોને રોજગાર મળી રહે છે. જ્યાં કોઈ મોટી પેઢીનો વિકાસ થવાથી પરિવહન તેમજ અન્ય સુવિધાઓનો વિકાસ થયો હોય ત્યાં નાની-નાની અન્ય પેઢીઓને પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવાનું આસાન બને છે. કારણ કે ત્યાં પાણી, વીજળી, રસ્તાઓ વગેરેનો વિકાસ થયો હોય છે.

જો કે આ રીતે મળતા બાહ્ય લાભોની સાથે કેટલાક ગેરલાભો પણ ઉભા થાય છે જેને કદ વિકાસના બાહ્ય ગેરલાભો કહી શકાય. જેમ કે કોઈ પેઢીનો વિકાસ થવાથી ત્યાં સાધનો અને શ્રમિકો મેળવવા માટેની સ્પર્ધા ઉભી થાય છે, જો મૂડી સાધનો, કુશળ શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઓછું હોય તો તેવાં સાધનોની કિંમતમાં વધારો થતાં નાની પેઢીઓએ પણ ઊંચી કિંમતે તે સાધનો ખરીદવાં પડે છે. ઊંચી સાધન કિંમતો ઊંચા ઉત્પાદન ખર્ચમાં પરિણામે છે જે અંતે વસ્તુ કે સેવાની કિંમત વધારે છે. આ ઉપરાંત પેઢીઓનો પરિવહન ખર્ચ, જાહેરાત ખર્ચ વગેરે પણ વધે છે.

એક જગ્યાએ વધારે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થવાથી શહેરીકરણ તેની સમસ્યાઓ પણ સાથે લાવે છે, ગીચ વસ્તી, જુદાજુદા પ્રકારનાં પ્રદૂષણ જેવી સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે.

અહીં સરકાર તેની નીતિઓથી કોઈ એક જગ્યાએ ઉદ્યોગો અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ ઉપર નિયંત્રણ મૂકી શકે છે.

આમ, વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમે જોયું કે કોઈ પેઢી કે ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવાથી કે કોઈ એક જ જગ્યાએ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર થવાથી ઘણા લાભો થાય છે પરંતુ એક મર્યાદાથી પણ જો વધારે ઉત્પાદન કરવામાં આવે તો પછી ઉત્પાદન ખર્ચમાં કોઈ ને કોઈ રીતે વધારો થાય છે. એટલે સતત અમર્યાદિત રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર કરવાને બદલે પેઢી કોઈ એક સુરક્ષિત જગ્યાએ કે જ્યાં ઉત્પાદનનો ખર્ચ લઘુત્તમ આવતો હોય કે ઉત્પાદન મહત્તમ થતું હોય ત્યાં ઉત્પાદનનું પ્રમાણ કે પેઢીનું કદ સ્થિર કરે છે.

6.4 : સારાંશ

આ એકમમાં આપણે સ્થિર સાધનો અને અસ્થિર સાધનોના પરિમાણમાં થતા ફેરફારના કારણે ઉત્પાદન જે ફેરફાર થાય છે, તેને આપણે વિવિધ ત્રણ તબક્કા પ્રમાણે અભ્યાસ કર્યો. જેમાં પ્રથમ તબક્કામાં અસ્થિર સાધનો કરતા સ્થિર સાધનનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. જેનાથી પરિવર્તનશીલ સાધનોમાં વધારો થતા ઉત્પાદન ખર્ચ કરતા ઉત્પાદન થતો વધારો વધુ છે. જેને વધતી પેદાશ તરીકે ઓળખીએ છીએ. બીજા તબક્કામાં ઉત્પાદન અને ઉત્પાદન ખર્ચ બંનેમાં થતો વધારો સરખો છે. જ્યારે ત્રીજા તબક્કામાં ઉત્પાદન કરતા ઉત્પાદન ખર્ચમાં થતો વધારો વધુ હોય છે. જે ઘટતી પેદાશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કોઈ પણ ઉત્પાદક ત્રીજા તબક્કામાં ઉત્પાદન કરતો નથી. કારણ કે તે તબક્કામાં ઉત્પાદન કરતા ઉત્પાદન ખર્ચમાં થતો વધારો વધારે છે. જ્યારે ઉત્પાદનના બધા જ ક્ષેત્રમાં આ નિયમ

અમલ થતો જોવા મળે છે, ટેકનોલોજીકલ પરિબળોથી ટૂંકા સમય ઘટતી પેદાશ ટાળી શકાય છે. પરંતુ કાયમી ટાળી શકાતી નથી. તે જ રીતે પેઢી અને ઉદ્યોગના કદમાં વિસ્તરણ થવાના કારણે પેઢી અને ઉદ્યોગને જે લાભો અને ગેરલાભો થાય છે. તે ગેરલાભને પણ પેઢી કે ઉદ્યોગ સંપૂર્ણ ટાળી શકતા નથી. આમ નિયોજક મહત્તમ નફો કેવી રીતે મેળવી શકાય. પેઢીના કે ઉદ્યોગના ગેરલાભો કેવી રીતે ઘટાડી શકાય સમગ્ર એકમના અભ્યાસથી જાણી શકાય છે.

★ ચાવીરૂપ શબ્દો

1. ઉત્પાદનનો બિનપ્રમાણસર નિયમ : ઉત્પાદનનાં અમુક સાધનો સ્થિર રાખી અન્ય સાધનમાં વધારો કરતાં ઉત્પાદનમાં થતી અસરને ઉત્પાદનનો બિનપ્રમાણસર નિયમ કહે છે.
2. વધતી પેદાશ : ઉત્પાદનમાં ટૂંકાગાળામાં અસ્થિર સાધનમાં વધારાના દર કરતા ઉત્પાદનમાં વધારાનો દર વધુ હોય તે.
3. ઉપઉત્પાદન : ઉપઉત્પાદન જેને અંગ્રેજીમાં બાય પ્રોડક્ટ (by product) કહે છે તે પેઢીમાં મૂળ વસ્તુની સાથે થતું ગૌણ ઉત્પાદન છે. આ ઉપઉત્પાદન પેઢીનો મુખ્ય હેતુ હોતો નથી. જેમ કે દૂધનું ઉત્પાદન કરતી પેઢી તેની સાથે છાશ, માખણ અને ઘીનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરે, કે કપડાં સીવવાનું કામ કરતા દરજી લોકો ફેસ માસ્કનું ઉત્પાદન કરે, ઓઈલ રીફાઈનરીમાં ગેસોલીનનું ઉત્પાદન થાય.
4. શ્રમવિભાજન : શ્રમ વિભાજન એટલે કોઈ ઉત્પાદનની આખી પ્રક્રિયાઓ એક જ વ્યક્તિ દ્વારા કરવાને બદલે તે ઉત્પાદન નાની-નાની પ્રક્રિયાઓમાં વિભાજિત કરીને જુદાજુદા શ્રમિકો દ્વારા કરવામાં આવે. જેમ કે ઘરમાં રસોઈનું કામ એક જ વ્યક્તિ કરે પણ

જો મોટા પાયા ઉપર રસોઈ કરવાની હોય તો હોટેલમાં કે કેટરિંગના વ્યવસાયમાં શાક સમારવાનું, તેને વધાર કરવાનું, પુરી બનાવવાનું, મીઠાઈ બનાવવાનું કામ જુદીજુદી વ્યક્તિઓ કરે છે. તેવી જ રીતે રેડીમેડ ગારમેન્ટની મોટી ફેક્ટરી હોય તો ત્યાં શર્ટના કોલર બનાવવાનું, કટિંગ કરવાનું, બટન લગાવવાનું તેને ઈસ્ટ્રી કરવાનું વગેરે કામ એક જ વ્યક્તિ નથી કરતી પણ જુદીજુદી વ્યક્તિઓ કરે છે — આ શ્રમ વિભાજન છે. તે સમગ્ર દેશ માટે પણ લાગુ પાડી શકાય છે. કોઈ એક દેશ તેની જરૂરિયાતની બધી જ વસ્તુ પેદા કરે અથવા માત્ર અમુક વસ્તુ પેદા કરીને બીજી વસ્તુઓ અન્ય દેશ પાસેથી ખરીદે. જેમ કે ભારત માત્ર ઘઉં અને દૂધનું ઉત્પાદન કરે અને ફળો તથા કપાસ અન્ય દેશ પાસેથી ખરીદે.

5. વિશેષીકરણ : શ્રમવિભાજન થતાં વિશેષીકરણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. કોઈ વ્યક્તિ, પેઢી કે દેશ બધું જ ઉત્પાદન કરવાની એક જ પ્રક્રિયા કરે છે ત્યારે તે કામથી તેનામાં કુશળતા આવે છે અને તે ખાસ તે જ વસ્તુ કે સેવા પુરી પાડતી હોવાથી વિશેષીકરણ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ પેઢી આખી મોટર બનાવવાને બદલે માત્ર તેના માટેનાં ટાયરોનું ઉત્પાદન કરે તો તે તેણે ટાયરના ઉત્પાદનમાં વિશેષીકરણ કર્યું તેમ કહેવાય.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

★ નીચેના પ્રશ્નો સવિસ્તાર જવાબ લખો.

- 1) ઘટતી પેદાશનો નિયમ આકૃતિ સાથે સમજાવો.
- 2) પેઢી વિકાસ અને ઉદ્યોગ વિકાસના લાભો જણાવો.
- 3) પેઢી વિકાસ અને ઉદ્યોગ વિકાસના ગેરલાભો જણાવો.
- 4) વધતી પેદાશ અને ઘટતી પેદાશ એટલે શું? તે ઉદ્ભવના કારણો જણાવો.

★ નીચેના પ્રશ્નો ટૂંકમાં જવાબ લખો.

- 1) એકમ વિકાસના લાભો એટલે શું?
- 2) ઉદ્યોગ વિકાસના લાભો એટલે શું?
- 3) ઉત્પાદનનો ટૂંકો અને લાંબો ગાળો એટલે શું?
- 4) ઉત્પાદના સ્થિર અને અસ્થિર સાધનો એટલે ? ઉદાહરણ સાથે જણાવો.
- 5) કોઈ ઉત્પાદક ઉત્પાદનના ત્રીજા તબક્કામાં ઉત્પાદન કરતો નથી? શા માટે?

★ નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં જણાવો.

- 1) કોઈ પણ ઉત્પાદક હમેશા ઉત્પાદન ત્રીજા તબક્કામાં કરે છે.
- 2) ઉત્પાદનના ટૂંકાગાળામાં ઉત્પાદના બધા જ સાધનોમાં વધારો કરી શકાય છે.
- 3) બિનપ્રમાણસર નિયમ અનુસાર ઉત્પાદના પ્રથમતબક્કામાં વધતા દરે ઉત્પાદમાં વધારો થાય છે.
- 4) બિનપ્રમાણસર નિયમ માર્શલે ખેતીક્ષેત્ર રજૂઆત કરેલ છે.
- 5) બિનપ્રમાણસર નિયમ ટેકનોલોજીકલ પરિબળ સ્થિર ધરવામાં આવ્યું છે.
- 6) બિનપ્રમાણસર નિયમમાં સરેરાશ ઉત્પાદન ઋણ થાય ત્યારે ઉત્પાદનો ત્રીજો તબક્કો

શરુ થાય છે.

7) બિનપ્રમાણસર નિયમ અનુસાર જ્યાં સીમાંત ઉત્પાદન મહત્તમ થાય તે બિંદુએ ઉત્પાદનો પ્રથમ તબક્કો પૂરો થાય છે.

★ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

- 1) ખોટું
- 2) ખોટું
- 3) ખરું
- 4) ખરું
- 5) ખરું
- 6) ખોટું
- 7) ખરું

★ સંદર્ભ

1. एस.के.मिश्रा ,वि.के.पूरी व्यष्टि अर्थशास्त्र ,हिमालय पब्लिशिंग हॉउस,१९९८
2. શ્રી એચ.કે ત્રિવેદી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો,યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ,ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ